

“RED, HEER, UW VOLK EN ZEGEN UW ERFDEEL” GRIEKSE ORTHODOXIE EN NATIONALE IDENTITEIT

West-Europeanen die zich met de ontwikkelingen op de Balkan en in Rusland bezighouden, zijn vaak van mening dat de Orthodoxe Kerk in die gebieden sterk met de nationale identiteit aldaar verbonden is en zelfs geïnfecteerd is door een nationalisme dat andere groeperingen uitsluit. Zo is François Thual, een Franse specialist in strategische en geopolitieke vraagstukken en bovendien lid van de Orthodoxe Kerk, van mening dat in de orthodoxe landen de godsdienst het nationale element heilig maakt en het nationale de godsdienst etnisch maakt. Volgens Thual bevordert de orthodoxie vaak een nationalistische ideologie, versterkt daardoor het nationaal gevoel van een volk en maakt dit gevoel op zijn beurt de identificatie met de orthodoxie duurzaam.¹

Westerse theologen die de orthodoxie bestuderen wijzen eveneens op dit verschijnsel. Een goed voorbeeld is de protestantse theoloog Ernst Benz. In zijn studie *Geist und Leben der Ostkirche* wijst hij op het gevaar dat bestaat “... in een verschuiving van het evenwicht tussen het oecumenische en het nationaal-kerkelijke bewustzijn ten gunste van het nationalisme ... Het ‘fyletisme’ is de eigenlijke latente ketterij, waardoor geheel de orthodoxie voortdurend bedreigd is.” Volgens Benz kan dit gevaar echter door interorthodoxe en interconfessionele samenwerking overwonnen worden.²

In dit artikel ga ik met name in op de ‘synergie’ tussen het nationale en het religieuze element in Griekenland. Daarbij komen de Orthodoxe Kerk van Griekenland en het Patriarchaat van Constantinopel evenals de Griekse minderheidskerken en -godsdiensten ter sprake. Het spreekt voor zich dat hier slechts algemene lijnen getrokken worden en dat vele noodzakelijke nuances en details helaas niet aan de orde komen.

De Orthodoxe Kerk in het moderne Griekenland³

De vigerende grondwet van Griekenland (1975), die is opgesteld “in naam van de heilige, wezensgelijke en ondeelbare Drieëenheid”, spreekt reeds in

¹ F. Thual, *Géopolitique de l'Orthodoxie*, Parijs 1994, 2de ed., pp. 17-18; 69; 125-132.

² E. Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Forum Slavicum 30, München 1971, 2de ed., pp. 184-185; 187.

³ Algemene informatie is te vinden in o.m.: T. Ware, *The Orthodox Church*, Harmondsworth 1993, 3de ed., pp. 136-144; A. Angelopoulos, ‘Griekenland’, *Theologische Realenzyklopädie*, XIV (1985), pp. 213-228; B. Groen, ‘Griekenland: Kroniek’, *Het Christelijk Oosten*, 47 (1995), pp. 279-308.

artikel 3 over de verhouding tussen Kerk en Staat. In lid 1 daarvan leest men: "De dominante godsdienst (*epikratousa thrêskeia*) in Griekenland is die van de Oosters-Orthodoxe Kerk van Christus. De Orthodoxe Kerk van Griekenland, die onze Heer Jezus Christus als hoofd kent, is op dogmatisch gebied onverbrekelijk verenigd met de Grote Kerk van Christus⁴ in Constantinopel en met iedere andere kerk die hetzelfde belijdt. Zij houdt, net als die kerken, onwankelbaar vast aan de heilige apostolische en synodale canons en de heilige tradities..."

Godsdienstige en nationale feesten vallen dikwijls samen. Op het feest van Maria Boodschap herdenkt de staat tevens de opstand van 1821 tegen de Osmaanse overheersing. Op 28 oktober, de dag van het Griekse 'nee' (*ochi*) tegen het Italiaanse ultimatum in 1940, viert men ook het feest van Maria's beschermende sluier (*Skepê*; in het Slavisch *Pokrov*). Volgens de traditie vieren de orthodoxe kerken dit feest op 1 oktober, maar in Hellas werd in 1952 de viering ervan naar 28 oktober verplaatst, zodat het met de 'dag van het nee' kon samenvallen. Op 15 augustus worden zowel de Ontslaping van de Moeder Gods als Maria's patrones-zijn van de Griekse strijdkrachten gevierd. Op de Zondag van de Orthodoxie, dat wil zeggen de eerste zondag van de Grote Veertigdagentijd, de vastenperiode voor Pasen, nemen hoge burgerlijke gezagsdragers deel aan de Goddelijke Liturgie in de kathedraal van Athene. Op de Zondag van de Orthodoxie in 1998 en 1999 sprak de Griekse president de orthodoxe geloofsbelijdenis uit.

De nauwe grondwettelijke band tussen de orthodoxie en de Griekse staat openbaart zich ook hierin dat Griekse ministers bij de aanvaarding van hun ambt ten overstaan van de Aartsbisschop van Athene de eed moeten afleggen en dat orthodoxe bisschoppen hun ambt pas kunnen aanvaarden nadat ze aan de president zijn voorgesteld. Het Ministerie van Nationaal Onderwijs en Godsdienstige Zaken onderhoudt nauwe banden met de orthodoxe hiërarchie. Verder worden de salarissen van de orthodoxe geestelijkheid door de burgerlijke overheid betaald. In ruil daarvoor geeft de Kerk van Griekenland (*Ekklêsia tês Hellados*) een derde van haar inkomen aan de Staat. Deze regelingen gelden overigens niet voor de oud-kalendaristen, dat wil zeggen de orthodoxe kerkgemeenschappen die nog de juliaanse kalender volgen. (In 1924 ging de Orthodoxe Kerk van Griekenland op last van de staat voortaan de gregoriaanse kalender gebruiken, maar een deel van de gelovigen wees deze vernieuwing af en vormde later een zelfstandige kerkelijke organisatie.)

De verhouding tussen Kerk en Staat wordt door beide kanten vaak gedefinieerd als 'met elkaar zijn' (*sunallêlia*).⁵ Desondanks hebben zich regelmatig

⁴ *Megalê tou Christou Ekklêsia* is een eretitel voor het Patriarchaat van Constantinopel.

⁵ A. Wittig, *Die orthodoxe Kirche in Griechenland: Ihre Beziehung zum Staat gemäß der Theorie und der Entwicklung von 1821-1977*, Das östliche Christentum, N.F. 37, Würzburg

conflicten tussen de kerkelijke hiërarchie en parlementaire en regeringskringen voorgedaan, met name tijdens de eerste acht jaren waarin de socialistische partij Pasok het land regeerde. Deze conflicten gingen onder andere over de nationalisering van het kerkelijk grootgrondbezit (1985-1986) en over de huwelijkswetgeving. Met name de zogeheten 'kerkelijke kwestie' (*ekklêsiastiko zêtêma*) - over de positie van de bisschoppen die tijdens de militaire dictatuur (1967-1974) afgezet zijn - zorgde voor politieke beroering. Enkele van deze bisschoppen bleven ook in de jaren negentig voor hun volledige rehabilitatie en voor het terugkrijgen van 'hun' diocesen vechten. Nu eens werden ze door de Raad van State in het gelijk gesteld, dan weer verklaarden staatsorganen geen oplossing te kunnen vinden. Inmiddels waren voor de betreffende bisdommen door de Heilige Synode - de Bisschoppenconferentie - wel nieuwe metropolieten aangesteld. In die bisdommen was de pastorale situatie moeilijk, omdat zowel de door de Raad van State erkende bisschop als de bisschop die door de H. Synode benoemd was hun eigen aanhangers hadden.

In het dagelijks leven speelt de Orthodoxe Kerk niet alleen via het godsdienstonderwijs op school een grote rol, maar ook via de rituelen tijdens belangrijke overgangsmomenten in het menselijk bestaan (*rites de passages*). Ongeveer 97 % van de Grieken is gedoopt in de Orthodoxe Kerk. Verreweg de meeste bruidsparen sluiten een kerkelijk huwelijk, hoewel sinds 1982 de mogelijkheid bestaat om alleen maar een burgerlijk huwelijk te sluiten. Uitvaarten gebeuren zo goed als altijd met kerkelijk ritueel. Op Goede Vrijdag en op Pasen gaan de meeste Grieken naar de kerk.

Evenals over de politiek en de sport wordt in Griekenland heel verschillend over de Orthodoxe Kerk gedacht. Aan de ene kant leggen vele Grieken een sterke vroomheid aan de dag. Ze vereren Christus, Maria en de heiligen en ze leven naar het liturgisch jaar met zijn feesten en vastenperioden. In de parochies zijn nogal wat vrijwillig(st)ers met diaconale, bestuurlijke en huishoudelijke taken bezig. Weliswaar is de grote meerderheid der kerkbezoekers van oudere en middelbare leeftijd, maar men ontmoet ook een behoorlijk aantal in de orthodoxe liturgie, spiritualiteit en iconografie geïnteresseerde jongeren. Opvallend is de toename van het aantal jonge monialen en monniken tijdens de jaren negentig.

Anderzijds geven vele andere Grieken blijk van een grote religieuze onverschilligheid. Afgezien van de *rites de passage* en hoogfeesten betreden ze niet of nauwelijks een kerkgebouw. In hun privé-leven speelt de orthodoxie amper of geen rol. Het zijn niet alleen de conflicten, zoals de zojuist genoemde 'kerkelijke kwestie', het hautaine gedrag en de luxueuze levensstijl van sommige kerkleiders en de seksuele schandalen waarbij clerici betrokken waren, die de

onverschilligheid veroorzaken. Vooral van de kant van intellectuelen en jongeren vallen klachten te horen over het onvermogen van de orthodoxe hiërarchie om de taal van deze tijd te spreken, de zin van het leven op een inspirerende manier aan de orde te stellen en goed in te gaan op de eigentijdse noden, zoals de hoge werkloosheid en de anonimiteit in de grote steden. Talrijke jongeren vinden bovendien de westerse cultuur en welvaart en het moderne, meer kosmopolitische levensgevoel veel belangrijker dan de Orthodoxe Kerk, die volgens hen op de historische tradities, op het voorbije Byzantium en op het Griekse volk is gefixeerd. Verder eist een aantal intellectuelen uit het linkse politieke spectrum dat Griekenland in navolging van West-Europa een scheiding tussen Kerk en Staat invoert.

Op de achtergrond spelen hier de snelle sociale, economische en culturele veranderingen mee die de afgelopen decennia in de Griekse samenleving hebben plaatsgehad. De grootschalige urbanisatie en emigratie hebben het Griekse platteland ontwricht en talrijke groepsverbanden (familie, buurt en beroep) verzwakt. Snel toenemende westerse invloeden via de Europese Gemeenschap, de Amerikaanse en West-Europese industrie en het massa-toerisme, hebben de traditionele Griekse cultuur, economie en gewoonten radicaal veranderd. Het onderwijsstelsel werd sterk uitgebreid en westerse wetenschappelijke methoden en kennis - het betreft hier in het bijzonder de sociale, medische en natuurwetenschappen - kwamen dichterbij. Deze ontwikkelingen leidden ook tot een identiteitscrisis. Vragen die men in Hellas vaak kan horen, zijn: Wie zijn wij, Grieken? Wat is onze rol tussen Oost en West? Wat is de betekenis van de Orthodoxe Kerk in een Verenigd Europa?⁶

Ondanks al deze veranderingen betogen vele bisschoppen, priesters, theologen en monniken in hun geschriften dat er een onveranderlijke en onlosmakelijke band bestaat tussen het Griekse volk (*laos, ethnos, genos*), het hellenisme of 'griekendom' als zodanig (*hellénismos, rômiosunê*) en de orthodoxie. Het lijkt er dikwijls op dat volk, griekendom en orthodoxie drie verschijningsvormen van een en hetzelfde wezen zijn en dat de ware orthodox Griek is, evenals omgekeerd de ware Griek orthodox. In dit verband beroepen Griekse kerkleiders en theologen er zich op dat het Nieuwe Testament in het Grieks geschreven is, dat de zeven oecumenische concilies en de grote kerkvaders als Basilios, Gregorios van Nazianze en Johannes Chrysostomos zich van die taal bedienden, dat het Oost-Romeinse Rijk een geheel en al Grieks-christelijk rijk was, dat

⁶ Vgl. A. Kallis, 'Griechische Identität und Orthodoxie', *Dienst am Volk Gottes: Leben und Wirken der Griechisch-Orthodoxen Metropole von Deutschland, Exarchat von Zentraleuropa*, ed. A. Kallis, Herten 1992, pp. 77-95.

dankzij de orthodoxie de identiteit van het Griekse volk tijdens de Osmaanse overheersing bewaard is gebleven en dat de kerk in de opstanden tegen de Turken een beslissende rol gespeeld heeft. Ook in de huidige, 'modernistische' en 'universalistische' tijd dient de Orthodoxe Kerk de eeuwige waarden van de Griekse natie te behoeden, zo wordt gesteld.⁷

Ook de nieuwe aartsbisschop van Athene, Christodoulos, die op 28 april 1998 gekozen werd, past in deze lijn. Tijdens zijn intronisatie op 9 mei 1998 zei hij onder meer het volgende:

"De tekenen des tijds vragen ook heden ten dage van de kerk om het volk te steunen, zoals ze dat eeuwenlang gedaan heeft ... In de loop van haar geschiedenis heeft onze natie zich al vroeg met de orthodoxie vereenzelvigd en ze is er tot vandaag de dag nauw mee verweven gebleven ... Wie kan de eenvoudige Griek ervan overtuigen dat zijn geloof in Christus te scheiden valt van zijn identiteit als Griek? Ik weet dat deze vereenzelving van griekendom en orthodoxie verschillende mede-Grieken stoort, die beweren dat zo constitutionele rechten van de religieuze minderheid in ons land geschonden worden. Op dit punt moet ik categorisch stellen dat de Orthodoxe Kerk nooit ergens, ook niet in Griekenland, discriminatie ten laste van burgers met een andere godsdienst of confessie heeft teweeggebracht, versterkt of aangemoedigd. Integendeel, de Orthodoxe Kerk was in het verleden - en soms is ze dat heden ten dage nog steeds - het slachtoffer van proselitisme te haren laste van de kant van ketterse en para-religieuze bewegingen, die destructief voor de eenheid van het volk te werk gaan en zijn mensenrechten schenden. De historische waarheid getuigt echter dat de orthodoxie de fundamentele factor van de eenheid van ons volk is. De orthodoxie is niet alleen als spirituele en goddelijke dimensie voor de ziel op te vatten, maar ook als schepper van een cultuur met universele afmetingen, die aan het leven zin geeft en de historische doelen van ons volk naar waarde schat. Voor Griekenland, vroeger en nu, is de orthodoxie de conditie om te overleven en de centrale as van zijn culturele en sociale samenhang ... Zo vormt elke poging om de orthodoxie en het griekendom te ontkoppelen een bedreiging voor de eenheid van de natie ... De kerk voelt dat zij vanuit de geschiedenis de rol vervult van de natie hulp te bieden ... De taal, het onderwijs, de onvergetelijke vaderlanden [*de gebieden waar eens Grieken woonden, met name Klein-Azië*], de geschiedenis, het gezin ... de idealen en waarden ... vormen het veld waarop ook de kerk actief is ..."⁸

Vanuit dit zelfbewustzijn spreekt de nieuwe leider van de Orthodoxe Kerk in Hellas zich ook uit over de plaats van zijn land in de Europese Unie en stelt hij dat alleen Griekenland en de Orthodoxe Kerk de crisis in de EU kunnen oplossen:

⁷ Vgl. B. Groen, 'Nationalism and Reconciliation: Orthodoxy in the Balkans', *Religion, State and Society*, 26 (1998), pp. 111-128; dez., 'Nationalisme in de oosterse orthodoxie', *Het Christelijk Oosten*, 50 (1998), pp. 35-60.

⁸ *Ekklesia*, 75 (1998), pp. 380-389, op pp. 384-385; 388.

“De naam en de cultuur van Europa zijn, zoals bekend, vooral aan het griekendom en het christendom ontsproten. In Griekenland bevindt zich het hart van Europa en zonder Griekenland valt Europa niet te begrijpen ... Dat moeten we allemaal goed begrijpen, zodat we het minderwaardigheidsgevoel afschudden dat ons dikwijls vergezelt wanneer we onze Europese broeders ontmoeten. Heden ten dage heeft Europa met een hevig spiritueel, existentieel probleem te kampen met consequenties voor zijn eenheid ... Als actieve Europese burgers dienen wij de aanwezigheid van de orthodoxie in ons oude werelddeel voelbaar te maken ... De rol van Griekenland als orthodox land en die van zijn Orthodoxe Kerk binnen de EU vormen een reële hoop om een uitweg te vinden uit de uitzichtloze toestand waarin Europa is terechtgekomen ... Het is het uur van de orthodoxie! ... Onze verantwoordelijkheid, die van de Griekse staat en van de Griekse kerk, voor de Europese ontwikkelingen is enorm ...”⁹

Het is trouwens opvallend dat de aartsbisschop enerzijds over proselitisme van een aantal niet-orthodoxen in Griekenland klaagt en anderzijds Europa door het orthodoxe getuigenis wil redden. Men kan zich afvragen of niet in beide gevallen sprake is van proselietenmakerij.¹⁰

Ter illustratie van de opvatting dat de geschiedenis van het Griekse volk en die van de orthodoxie nauw met elkaar verweven zijn, zelfs dat dit volk een bijzondere plaats in Gods ogen heeft, volgt een fragment uit het gebed dat jaarlijks tijdens de doxologie op de nationale feestdag op 25 maart in de kerk door de priester wordt gesproken:

“Heer onze God, die ... ons vrome volk buitengewoon hebt welgedaan,
 het de kennis van uw waarheid hebt geschonken
 en het naar het licht van onze ware godsdienst hebt geleid,
 die uit dit volk grote vaders en leraren van de kerk hebt aangesteld,
 die het volk eeuwenlang door uw goddelijke genade in vrijheid bewaard hebt
 en toen het in slavernij verkeerde, gesterkt en gered hebt
 en wederom tot een vrij leven hebt doen opstaan,
 gij, geheel en al heilige meester, aanvaard onze gebeden van dankzegging
 voor de bevrijding en wedergeboorte van het volk ...”¹¹

Een bijzondere rol in de discussie over de betekenis van de Orthodoxe

⁹ *Ibidem*, pp. 385-386.

¹⁰ Om redenen van beperking komt de discussie over de betekenis van de orthodoxe traditie voor de identiteit van de EU en over de vraag of orthodoxe landen wel of niet in de EU thuishoren, hier niet verder aan de orde. Een recent overzicht vindt men in: E. Fokas, ‘Eastern Orthodox Greece in Western Europe: The Ambivalent Role of Religion in “European Identity”’, *Synthesis: Review of Modern Greek Studies*, 3 (1999), pp. 3-23.

¹¹ *Diptucha tês Ekklêsias tês Hellados: Kanonarion-epetêris 1999*, Athene z.j. [1998], pp. 84-85.

Kerk voor de Griekse identiteit wordt door de zogeheten 'Nieuw-orthodoxen' gespeeld, onder wie de theoloog en filosoof Christos Giannaras een prominente plaats inneemt. De 'Nieuw-orthodoxen' betogen dat de Grieks-orthodoxe traditie vrijheid en solidariteit bevordert en personalistisch en apofatisch is. De westerse cultuur daarentegen wordt volgens hen door totalitarisme en rationalisme gekenmerkt en tracht intellectualistisch tot objectieve kennis van God te komen. Alleen indien de Grieken beseffen dat zij anders dan het Westen zijn en vanuit hun eigen orthodoxe traditie leven, raken ze hun minderwaardigheidscomplex kwijt en kunnen ze heilzaam op de westerse samenleving inwerken.¹²

Gedurende de Macedonische crisis aan het begin van de jaren negentig, vooral tussen 1991 en 1995, werd het drieluik griekendom, volk en orthodoxie opvallend goed zichtbaar. Overall in Griekenland werd er geprotesteerd tegen de zogeheten Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië (FYROM), omdat deze staat de oude Griekse naam Macedonië zou misbruiken en aanspraak op heel het historische gebied van Macedonië zou maken. Verschillende orthodoxe bisschoppen uit Grieks Macedonië speelden in de recente Macedonische crisis een belangrijke rol en handelden alsof ze etnarch waren. Vooral bisschop Panteleômôn van Thessaloniki, bisschop Timotheos van Kerkyra en bisschop Augoustinos van Florina traden op de voorgrond. In hun toespraken over deze kwestie gingen het evangelie en de politiek in elkaar over. Niet alleen werd het in het boek Handelingen van de Apostelen beschreven visioen van Paulus aangehaald, waarin een Macedoniër Paulus smeekt om naar Macedonië te komen (Hand. 16, 9), maar ook werden andere historische, niet-christelijke argumenten en geografische 'bewijzen' gebruikt om de gedachte te versterken dat Macedonië tot de Griekse natie behoorde.¹³

Toen gedurende de jaren negentig in voormalig Joegoslavië wrede conflicten werden uitgevochten en etnische zuiveringen en andere gruwelijkheden plaatsvonden, waren het de Servische positie en oorlogsslachtoffers die op de sympathie van vele Griekse kerkelijke functionarissen konden rekenen. De gemeenschappelijke orthodoxe godsdienst en de gezamenlijke strijd tegen het Osmaanse Rijk werden door de Grieken als hoofdmotieven voor hun sympathie opgegeven. In de kerken werden collectes gehouden en levensmiddelen, medicijnen en geld werden naar Joegoslavië gebracht. Menige Griekse bisschop of theoloog beschouwde de gevechten en bloedbaden als godsdienstoorlogen tussen

¹² Een overzicht vindt men in: V. Makrides, 'Byzantium in contemporary Greece: the Neo-Orthodox current of ideas', *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. D. Ricks en P. Magdalino, Aldershot 1998, pp. 141-153.

¹³ *Grégorios ho Palamas*, 75 (1992), pp. 7-13; 76 (1993), pp. 559-560; *Ekklesiá*, 72 (1995), pp. 115-116; 149-151; 229-231.

moslims, katholieken en orthodoxen. De West-Europese pers werd van anti-Servische opvattingen en van pro-islamitische en pro-Kroatische vooroordelen beschuldigd. Aartsbisschop Christodoulos noemde de bombardementen door de NAVO van Servische doelen in het voorjaar van 1999 “onmenselijk”, “huichelachtig” en een blijk van “haat jegens het heldhaftige Servisch-orthodoxe volk”.¹⁴ De Bosnische en Kosovaarse moslims werden dikwijls als handlangers van de Griekse islamitische ‘erfvijand’ Turkije betiteld. Sommige analisten ontdekten zelfs dat het ‘pauselijke front’ en het ‘Turkse, islamitische front’ gemene zaak tegen de ‘orthodoxe Balkan’ maakten. De drijvende kracht achter deze samenzwering was volgens hen het Vaticaan, dat net als de Verenigde Staten naar de wereldheerschappij streefde en de orthodoxie een harde slag wilde toebrengen. Daarom pleitten zij ervoor om een federatie van orthodoxe staten, met name Servië, Rusland en Griekenland, hiertegenover te stellen.¹⁵

Ook gedurende de jaren negentig protesteerde vrijwel de gehele Orthodoxe Kerk in Griekenland tegen de Turkse ‘agressor’ naar aanleiding van incidenten aan de Grieks-Turkse grens. Bisschoppen van diocesen die aan Turkije grenzen, betuigden dadelijk hun vaderlandsliefde met verklaringen van trouw aan de Griekse bodem en aan de orthodoxe traditie. Men veroordeelde de Turkse bezetting van Noord-Cyprus en de vervolging van het griekendom aldaar en sprak solidariteit met het Cypriotische volk uit. Verder hekelden Griekse kerkleiders de ‘discriminatie’ en ‘onderdrukking’ van de Grieks-orthodoxe minderheid in Zuid-Albanië, dat door hen dikwijls Noord-Epirus genoemd werd.

Met name ten aanzien van de Balkan-brandhaard vielen echter ook andere geluiden te beluisteren. Sommige theologen en priesters benadrukten dat de orthodoxie geen zaak van het strijden voor nationale belangen en van passies voor tijdelijke nationale grenzen is, maar van onthouding en ascese en van de spirituele weg van reiniging, verlichting en vergoddelijking. De theologische tijdschriften *Sunaxê* en *Kath’ Hodon*, die de Griekse kerk en samenleving willen vernieuwen, hebben zelfs speciale nummers met kritische artikelen over het

¹⁴ *Ekklesiá*, 76 (1999), pp. 209-212; 352-353; *Service Orthodoxe de Presse*, nr. 238 (mei 1999), p. 7; *Orthodoxie Aktuell*, 3 (1999), 6-7, p. 24.

¹⁵ Zie b.v. T. Zêsês, ‘Stê Serbia ktupoun tèn Orthodoxia’, *Theodromia*, 1 (1999), 2, pp. 115-117; dez., ‘Scholia se epikaira themata kai gegonota’, *Theodromia*, 1 (1999), 2, pp. 128-149; K. Kôtsiopoulos, ‘NATO enantion Serbias: Oikonomikos ê thrêskeutikos polemos?’, *Theodromia*, 1 (1999), 2, pp. 118-127; dez., ‘Ounia kai Batikano: Sugchrones ekklesiastikes exelixeis’, *Grêgorios ho Palamas*, 76 (1993), pp. 357-372; G. Zerbos, ‘Thrêskeutikos polemos kata tês Balkanikês Orthodoxias’, *Balkania kai Orthodoxia*, Athene 1993, pp. 54-63. Illustratief is ook het verslag van de metropoliet van Kerkyra, Timotheos, aan de Heilige Synode, ‘Ho eidikos rolos tês Ekklesiás tês Hellados eis tèn Balkanikê Chersonêso, eis tèn Anatolikê Eurôpê kai eis tèn Huperkaukasia hupo tèn prooptikê tôn sêmerinôn exelixeôn’, *Ekklesiá*, 72 (1995), pp. 444-446; 484-486; 537-540.

nationalisme uitgebracht.¹⁶ Verder betoogde de vermaarde Atheense emeritus-hoogleraar in de theologie, Sabbas Agouridês, dat de Griekse kerk zelf genezing nodig had, dat ze zich bescheidener moest opstellen en beter alleen materiële en spirituele hulp aan de andere orthodoxe kerken kon verschaffen.¹⁷

De verwevenheid van kerk en natie en de sterke nationale gevoelens binnen de Orthodoxe Kerk zijn zeker niet uniek voor Griekenland. Ook voor vele bewoners van Servië, Bulgarije en Rusland zijn orthodox-zijn enerzijds en Serviër-, Bulgaar- en Rus-zijn anderzijds nauw met elkaar verbonden. In talrijke geschriften van bijvoorbeeld Servisch-orthodoxe hiërarchen kan men de overtuiging lezen dat het orthodoxe geloof de Servische nationale identiteit door de eeuwen heen, vooral tijdens de Turkse overheersing, behouden heeft en dat de Orthodoxe Kerk de garant van de Servische waarden is. Meer dan in de Griekse traditie wordt in de Servische kerk het lijden geaccentueerd. Het Servische volk is altijd vervolgd en heeft constant geleden, zowel van westerse, katholieke, als van Turkse, islamitische kant, zo stelt menige Servische hiërarch.¹⁸

Historische terugblik

Om de positie van de Orthodoxe Kerk in het moderne Hellas beter te begrijpen moet men teruggaan in de geschiedenis. In het Byzantijnse Rijk was de orthodoxie, waarin het Concilie van Chalcedon (451) een belangrijke plaats innam, de staatsgodsdienst.¹⁹ Reeds in het edict van Thessaloniki (380) was bepaald dat het geloof in de ene godheid van Vader, Zoon en Heilige Geest de officiële godsdienst van het rijk was en dat ketteren door de goddelijke wraak en het staatsgezag gestraft zouden worden.²⁰ In de Grieks-Byzantijnse cultuur en kunst werden christendom en antieken met elkaar verenigd. Dat neemt men niet alleen in de architectuur en schilderkunst (iconen) waar, maar ook in de theologie, die zich bediende van de begrippen van de Griekse filosofie. De keizer

¹⁶ *Kath' Hodon*, 1 (1992), nr. 2; *Sunaxê*, nr. 48 (okt.-dec. 1993).

¹⁷ S. Agouridês, 'Orthodoxia kai Hellênikotêta', *Balkania kai Orthodoxia*, pp. 78-101.

¹⁸ Vgl. G. van Dartel, 'Servië: Kroniek', *Het Christelijk Oosten*, 48 (1996), pp. 99-109, op p. 109. Zie ook van dezelfde auteur: 'De servisch-orthodoxe kerk in Joegoslavië (1918-1991)', *Oosterse christenen binnen de wereld van de islam*, red. H. Teule en A. Wessels, Heerlen-Kampen 1997, pp. 272-284.

¹⁹ Vgl. D. Geanakoplos, 'Religion and Nationalism in the Byzantine Empire and after: Conformity or Pluralism', *The Greek Orthodox Theological Review*, 22 (1977), pp. 98-116.

²⁰ P. Coleman-Norton, *Roman State & Christian Church: A Collection of Legal Documents to A.D. 535, Vol. I*, Londen 1966, pp. 353-356.

heerste over de *basileia*, het christelijke gemenebest, dat het aardse equivalent van het hemelse Rijk Gods was.²¹ Illustratief hiervoor is het volgende troparion uit de Byzantijnse liturgie, dat ook heden ten dage gezongen wordt, vooral als apolytikion²² op de feesten van Kruisverheffing (14 september) en Kruisverering (de derde zondag van de Grote Veertigdagentijd):

“Red, Heer, uw volk en zegen uw erfdeel [*Psalm 27, 9 (Septuagint)*].
Schenk de keizers overwinningen op barbaren en behoed uw staat door uw kruis.”²³

Tijdens de tweede helft van het eerste millennium ontstonden er in toenevende mate dogmatische en politieke controverses en culturele, sociale en kerkelijke vervreemding tussen de Griekse en de Latijnse christenheid. Daar ga ik nu, wellicht ten overvloede, in het kort op in. De groeiende gedachte binnen de Kerk van Rome dat deze kerk een juridisch primaat binnen heel de christelijke gemeenschap bezat, werd door het Patriarchaat van Constantinopel afgewezen. Doorgaans wilde men Rome wel een ereprimaat blijven toekennen.

Een ander strijdpunt betrof het zogeheten *filioque*, een toevoeging door de westerse kerk aan de geloofsbelijdenis. Door deze toevoeging ging men in het Westen belijden dat de Geest voortkwam uit de Vader en de Zoon. Oosterse theologen verwierpen deze vernieuwing echter.

Op politiek gebied veranderde de blikrichting van Rome door de kerstening van de Franken en de Angelsaksen. Voortaan keek men ook naar het Noorden en minder naar de keizerstad aan de Bosporus. De interne Byzantijnse troebelen ten gevolge van het iconoclisme hadden de relatie van het keizerlijk hof met het ten aanzien van de verering van de afbeeldingen orthodoxe Rome al onder grote druk gezet. Olie op het vuur was de keizerkroning van de Frankenkoning Karel door de bisschop van het oude Rome: deze daad ervoer men in het nieuwe Rome als hoogverraad. In Byzantijnse ogen werd de opvatting van het ene Romeinse rijk met zijn ene kerk en één keizer immers geweld aangedaan.

Een ander probleem was de taalbarrière: in West-Europa kende men nauwelijks nog Grieks, de taal van het Oost-Romeinse rijk, en in Constantinopel

²¹ Vgl. A. van der Aalst, ‘Het oosterse Christusbeeld: De byzantijnse kerk’, *Tijdschrift voor Theologie*, 15 (1975), pp. 237-254, op pp. 237-240; 245; 247.

²² Strofe die zowel bij de ‘wegzending’ van de vespers als in de ochtenddienst en in de eucharistie gezongen wordt. Het is het meest kenmerkende troparion van de dag.

²³ *Hôrologion to Mega*, Athene 1977, 7de ed., pp. 209; 449. Tijdens de Osmaanse overheersing en heden ten dage werd, resp. wordt, in troparia en voorbeden die op de keizers betrekking hebben, het woord *basileis* (keizers, koningen) regelmatig door *eusebeis* (vromen) vervangen. Beide woorden hebben hetzelfde aantal lettergrepen en de klemtoon op dezelfde plaats. Zie hierover: I. Fountoulês, *Apantêseis eis leitourgikas aporias: T. 3 (201-300)*, Thessaloniki 1976, pp. 64-66; 128-131.

was de kennis van het in het Westen gangbare Latijn grotendeels afwezig.

Daar komt bij dat zich vanaf de zesde eeuw Slavische volkeren op de Balkan en elders in Oost-Europa vestigden. De kerstening van deze bevolkingsgroepen was zowel voor de kerk van Rome als voor die van Constantinopel een geweldige uitdaging, die ook tot concurrentie leidde. De Franken wilden verhinderen dat Byzantium kerkelijke, culturele en dus tevens politieke invloed verwierf in het voor hen nabijgelegen Bohemen, waar Kyrillos en Methodios missioneerden. Andersom dwarsboomde Constantinopel de Latijnse missie in het Bulgaarse rijk.

Een escalatie in de moeilijke verhouding tussen het nieuwe en het oude Rome deed zich in 1054 voor, toen een Romeinse delegatie in Constantinopel over de patriarch en zijn gevolg de banvloek uitsprak en deze delegatie op haar beurt door de Constantinopolitaanse synode in de ban werd gedaan.

Betrof de ruzie van 1054 met name de kerkelijke top, in latere eeuwen ging het schisma ook het 'gewone' kerkvolk in zijn greep nemen. Vanwege de inname en de langdurige bezetting van de keizerstad door westerse kruisvaarders (1204-1261), de instelling van een Latijns keizerrijk aan de Bosporus en de gedwongen vervanging van de Griekse kerkelijke hiërarchie door een Latijnse werd het schisma tussen Constantinopel en Rome verdiept en kwam er het zegel van de haat op te liggen.

Door dit alles gingen de burgers van het Oost-Romeinse Rijk westerse christenen gemakkelijk met 'de vijand' identificeren. Een stimulans daartoe was de in Byzantium al eeuwenlang gangbare opvatting dat westerlingen ongeletterde en cultuurloze barbaren waren.²⁴ Evenzo vereenzelvigden de Byzantijnen de islam vaak met de Arabische veroveraars en later, toen het Griekse rijk ineenkromp, met de Turkse overheersers. Ze voelden zich klemgezet tussen de Latijnen ten westen en de moslims ten oosten van hen. Daardoor werd de band tussen de Griekse orthodoxie en de Byzantijnse staat en cultuur ook weer krachtiger.

Na de val van het Oost-Romeinse Rijk bleef in het nieuwe, islamitische Osmaanse Rijk de godsdienst de identiteit bepalen. Dat lijkt vreemd, aangezien de Byzantijnse orthodoxe staat niet meer bestond. Maar in de nieuwe situatie werd godsdienst zelfs *het* kenmerk van de etnische identiteit. De orthodoxen die de leer van het Concilie van Chalcedon aanhingen, werden namelijk verenigd in de *millet Rum*, de 'natie van de Romeinen' (*Rômaïoi*). Aan het hoofd van deze *millet* stond de patriarch van Constantinopel, die door de sultan als etnarch aangesteld was en hem verantwoording verschuldigd was. Behalve de Grieks-

²⁴ Vgl. P. van der Aalst, 'Nationalisme in de oosterse kerken', *Het Christelijk Oosten*, 20 (1968), pp. 262-286, op pp. 265-268.

sprekenden behoorden ook de Arabisch-, de Bulgaars-, de Servisch-, de Albanees- en de Roemeenssprekenden tot de *millet Rum*.²⁵

Een krachtige nationalistische stroming met zowel politieke als ook religieuze motieven leidde in de jaren twintig van de negentiende eeuw tot een onafhankelijkheidsoorlog die het ontstaan van een Griekse staat als resultaat had. De nieuwe staat nam - uiteraard, zou men kunnen zeggen - de orthodoxie als staatsgodsdienst aan. Verder waren de nieuwe machthebbers van mening dat de staatkundige onafhankelijkheid met de kerkelijke gepaard diende te gaan. Ze beschuldigden het Patriarchaat van Constantinopel van onderhorigheid aan het Osmaanse gezag en riepen in 1833 de autokefalie²⁶ van de kerk in Hellas uit. Het patriarchaat erkende de Griekse autokefalie overigens in 1850. Meende men van het patriarchaat bevrijd te zijn, in Griekenland zelf werd de Orthodoxe Kerk aan het staatsgezag onderworpen en ontstond, net als in Pruisen en Rusland, een 'Staatskirchentum'.

Tot en met het begin van de twintigste eeuw had de "Grote Idee" (*Megalê Idea*) Griekenland in haar greep. Onder deze idee verstaat men het streven om alle gebieden waar Grieken woonden in één staat te bijeen te brengen en tegelijkertijd het Byzantijnse Rijk te doen herleven. Ook zouden wederom Constantinopel als hoofdstad en de orthodoxie als staatsgodsdienst functioneren.²⁷ De eerste resultaten van deze idee leken succesvol, omdat de Griekse staat een enorme gebiedsuitbreiding onderging. In 1922/23 leed de idee echter dramatisch schipbreuk door de nederlaag tijdens de veldtocht van het Griekse leger in Klein-Azië en door de daarop volgende gedwongen 'uitwisseling der bevolkingen'. De godsdienst fungeerde als criterium van de 'uitwisseling': de Grieks-orthodoxen moesten Turkije verlaten en de moslims Griekenland.

Enkele uitzonderingen, zoals de Grieken in Constantinopel en de moslims in West-Thracië, konden op hun plek blijven, maar na discriminatie en rellen gedurende de jaren vijftig en zestig verlieten de meeste Grieken Constantinopel. Anderzijds bevindt een groot deel van de moslims in West-Thracië zich vandaag de dag in behoeftige omstandigheden. Dat komt ook omdat deze groep, waarbinnen zich tevens Pomaken en Roma bevinden, lange tijd met de vijandige Turkse

²⁵ Vgl. E. Suttner, 'Kirche und nationale Identität in Europa zur Zeit der Osmanenherrschaft über Südosteuropa', in: dez., *Kirche und Nationen: Beiträge zur Frage nach dem Verhältnis der Kirche zu den Völkern und der Völker zur Religion*, Das östliche Christentum, N.F. 46, Bd. 1-2, Würzburg 1997, pp. 97-107; A. de Groot, 'Christenen in het Osmaanse Rijk (1300-1914)', *Oosterse christenen binnen de wereld van de islam*, pp. 83-98.

²⁶ D.w.z. bestuurlijke zelfstandigheid.

²⁷ Vgl. I. Kallis, 'Die *Megali Idea*: Schicksal einer politischen Vision', *Orthodoxie in Begegnung und Dialog: Festgabe für Metropolit Augoustinos*, ed. A. Kallis en Bisschop Evmenios (Tamiolakis) van Lefka, Münster 1998, pp. 125-144; Thual, *Géopolitique*, pp. 53-60.

staat vereenzelvigd werd en er vanuit Athene onvoldoende goede voorzieningen werden getroffen.²⁸

Andere kerken en godsdiensten in Griekenland

Naast de reusachtige Orthodoxe Kerk vormen de andere kerken en godsdiensten maar kleine minderheidsgroepen in Hellas. De grootste groep bestaat uit de moslims, wier aantal ongeveer 105.000 bedraagt. Er zijn zo'n 75.000 rooms-katholieken, waaronder 2.000 geünierden (katholieken van de Byzantijnse ritus). Verder zijn er ongeveer 30.000 protestanten en 26.000 Getuigen van Jehova. Kleinere groepen zijn de Armeniërs en de joden. Tot aan de Tweede Wereldoorlog leefden er meer dan 50.000 joden in Thessaloniki, maar zij zijn vermoord in de *Shoah*.

Artikel 13 van de Griekse grondwet bepaalt dat de vrijheid van het godsdienstig geweten onschendbaar is; dat individuele en politieke rechten niet van iemands godsdienst afhangen; dat elke bekende godsdienst vrij is; en dat proselitisme verboden is. Leerlingen die niet orthodox zijn hoeven aan de godsdienstlessen op school niet deel te nemen. In de praktijk klagen echter alle niet-orthodoxe godsdienstige groeperingen over discriminatie. Vanwege de positie van de orthodoxie als 'dominante godsdienst' en de frequente vereenzelving van Griek-zijn met orthodox-zijn (met in het kielzog daarvan de identificatie van niet orthodox-zijn met niet Griek-zijn) bestaat er nauwelijks ruimte voor niet-orthodoxen. Het is voor hen veel moeilijker dan voor de Orthodoxe Kerk om een vergunning voor de bouw van een nieuwe kerk of cultusruimte te krijgen.

Ik geef enkele andere voorbeelden. Vooral tijdens de eerste helft van de jaren negentig, toen de geünierde kerken in Oost-Europa uit de catacomben herrezen en de Rooms-Katholieke Kerk in Rusland een nieuwe structuur kreeg, viel een sterke anti-katholieke beweging in Griekenland waar te nemen. In talrijke orthodoxe kathedralen, parochiekerken en kloosters werden preken tegen de Katholieke Kerk, de paus en de geünierden gehouden.²⁹ Sommige katholieken vulden op hun identiteitskaarten 'X.O.' (*Christianos Orthodoxos*) in om pesterijen en discriminatie te vermijden. Zelfs in streken waar veel katholieken wonen, zoals op de eilanden Syros en Tinos, werden verschillende personen niet

²⁸ Zie verder S. Trubeta, *Die Konstitution von Minderheiten und die Ethnisierung sozialer und politischer Konflikte: Eine Untersuchung am Beispiel der im griechischen Thrakien ansässigen Moslemischen Minderheit*, Europäische Hochschulschriften, XXII, Bd. 334, Frankfurt am Main 1999.

²⁹ Zie b.v. D. Lebantés, 'Katholikê Ekklesiá kai Athênaikos Tupos', *Sugchrona Bêmata*, 24 (1993), pp. 3-23.

als leraar op school benoemd, omdat ze katholiek waren. Ook voor protestanten en Getuigen van Jehova is het dikwijls moeilijk om in overheidsdienst te worden aangesteld. In het begin van de jaren negentig verrichtte de Griekse veiligheidsdienst zelfs een hoogst betrouwbaar onderzoek naar Griekse niet-orthodoxe burgers.³⁰ Geünierde priesters worden door de orthodoxe geestelijkheid geïsoleerd en dikwijls van ‘misdadig gedrag’, ‘vijfde colonne-tactiek’ beschuldigd.

Vele orthodoxe kerkleiders en theologen beschikken nauwelijks over oecumenische vaardigheden. Herstel van de eenheid der christelijke kerken betekent voor hen terugkeer van de anderen tot de orthodoxie. De studieprogramma's van de seminaries en theologische faculteiten besteden doorgaans maar weinig aandacht aan andere denominaties en religies en al helemaal niet aan de manier waarop niet-orthodoxen zelf hun godsdienst of kerk beleven.

Anderzijds betogen vele Grieks-orthodoxe leken, zowel intellectuelen als niet-intellectuelen, dat er amper verschil tussen de orthodoxie en het katholicisme bestaat, dat beide kerken hetzelfde geloof delen en dat met het opruimen van historische geschillen haast moet worden gemaakt. Verder blijven ondanks bisschoppelijke afkeuring verschillende orthodoxe priesters en theologen deelnemen aan de zeldzame oecumenische vieringen met katholieken en protestanten.

De Getuigen van Jehova worden in vele orthodoxe geschriften, ‘antiketterse cursussen’ en preken aangevallen. Zij worden als de gevaarlijkste ketteren in Hellas beschouwd. Vanwege hun verzet tegen bloedtransfusies verwijt men hun liefdeloosheid en vanwege hun weigering om de wapens op te nemen gebrek aan vaderlandsliefde. Overigens hebben nogal wat jonge mannelijke Getuigen vele jaren in de gevangenis doorgebracht vanwege hun weigering om dienst in het leger te nemen.³¹

Het Patriarchaat van Constantinopel

De geografische jurisdictie van het patriarchaat omvat heden ten dage de weinige overgebleven Grieks-orthodoxen in Turkije, delen van Griekenland (met name Athos, Kreta en de Twaalf Eilanden) evenals de enkele miljoenen Griekse emigranten en sommige andere etnische groepen in de zogeheten ‘diaspora’, namelijk Noord- en Zuid-Amerika, West-Europa en Australië. De eens grote jurisdictie van Constantinopel op de Balkan en in Turkije is ineengeschrompeld, enerzijds vanwege het ontstaan van de autokefale kerken van Griekenland, Roemenië, Bulgarije, Servië en Albanië, anderzijds ten gevolge van de oorlog en

³⁰ *Irénikon*, 66 (1993), pp. 419-424; 67 (1994), p. 121.

³¹ Vgl. V. Makrides, ‘Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism’, *Orthodoxes Forum*, 5 (1991), pp. 49-72, op pp. 54-59.

de spanningen tussen Turkije en Griekenland in deze eeuw. De verhouding tussen het patriarchaat en de Turkse overheid is zeer delicaat, ook al is de patriarch een Turks staatsburger. Met bomaanslagen trachten islamitische extremisten het patriarchaat uit Turkije te verdrijven.

De meeste orthodoxen van het Patriarchaat van Constantinopel wonen dus in de westerse wereld. Daar vertoeven zij als minderheidsgroep temidden van andere christelijke kerken en andere levensbeschouwingen. Hun situatie is daarom een geheel andere dan die van de leden van de Orthodoxe Kerk van Griekenland. De westerse en de Turkse factor hebben Constantinopels huidige accent op zijn supra-nationaal karakter zeker bevorderd. De problemen in Amerika (1995-1999), waarbij het er onder andere over ging of de Grieks-Orthodoxe Kerk aldaar zich structureel bij de andere orthodoxe kerken in Amerika zou aansluiten, tonen echter aan dat ook voor Constantinopel de overgang van een sterk Grieks klimaat naar een supra-nationaal klimaat zwaar valt. In die zin is het moeilijk voor het patriarchaat om zijn Byzantijnse eretitel 'oecumenisch' waar te maken en wezenlijk universeel te zijn.

Met name in de Osmaanse periode heerste er binnen het patriarchaat doorgaans een eenzijdige Griekse sfeer, die ervoor zorgde dat binnen de *millet Rum* de Griekse belangen voorop stonden. Vooral tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw werden op de Balkan de Slavische taal en cultuur door Griekse bisschoppen en andere gezagsdragers onderdrukt en werd het Grieks opgelegd. Enkele belangrijke Slavische kerkelijke structuren, namelijk het Patriarchaat van Peć en het Aartsbisdom Ohrid, werden in 1766, respectievelijk 1767 opgeheven. Zowel als reactie op de eenzijdige Griekse oriëntatie van het Fanar³² als ter versterking van de Bulgaarse nationale identiteit maakten de Bulgaren zich in de tweede helft van de negentiende eeuw los van het Patriarchaat van Constantinopel en vormden een eigen kerkelijke organisatie, het zogeheten Bulgaarse 'exarchaat'. Dit werd evenwel door een Constantinopolitaanse synode in 1872 van "etno-fyletisme" beschuldigd. Het aldus ontstane schisma werd pas in 1945 opgeheven.

De huidige verhouding tussen de Orthodoxe Kerk van Griekenland en het patriarchaat is ambivalent. Enerzijds kent de Kerk van Griekenland, net zoals de andere orthodoxe kerken van de Byzantijnse ritus dat doen, aan Constantinopel een ereprimaatschap toe. Ook voelen vele Grieken, zowel kerkleiders als leken, heimwee naar het patriarchaat in hun oude keizerstad. Als dochters en zonen betuigen zij eer aan hun moederkerk (*Mêtera Ekklêsia*) en benadrukken zij de wederzijdse banden. Het patriarchaat behoort wezenlijk tot het griekendom. De

³² De wijk in Istanbul waar de patriarchale kerk en de woon- en werkverblijven van de patriarch en van zijn gevolg staan.

Griekse kerk en staat komen herhaaldelijk voor de in Turkije bedreigde rechten van het patriarchaat op. Anderzijds krijgt het Fanar van Athene (en van Athos) het verwijt dat het te ver gaat in de interconfessionele en de interreligieuze dialoog.³³ Vooral daarom was patriarch Bartholomaios jarenlang niet welkom in Athene. Pas na het aantreden van aartsbisschop Christodoulos was een bezoek mogelijk. Dit vond eind mei / begin juni 1999 plaats.

Het zelfbegrip van Constantinopel heden ten dage is dat het de “eerste zetel” (*prótothronos*) binnen de universele orthodoxie is; dat het supra-nationaal is; dat het coördineert, initiatieven neemt en bij problemen probeert te bemiddelen. Ik geef enkele voorbeelden van hoe Constantinopel zijn supra-nationale en bemiddelende rol verstaat.

Tijdens een *synaxis*³⁴ op het patriarchale eiland Patmos in 1995, gingen de leiders van de orthodoxe kerken op initiatief van Constantinopel in op de nauwe band tussen kerk en volk. Ze stelden toen dat de orthodoxe opvatting over ‘natie’ geenszins het element van agressie inhield, maar betrekking had op het recht van de volkeren om de rijkdom van hun traditie te bewaren. Elk nationalistisch fanatisme dat zou kunnen leiden tot haat en het verdwijnen van de culturele en godsdienstige eigenschappen van andere volkeren op aarde werd veroordeeld.³⁵

In de Kosovo-crisis heeft patriarch Bartholomaios niet alleen alle partijen tot vrede en onderhandelingen opgeroepen, maar ook gewaarschuwd voor het misbruik van godsdienstige gevoelens voor politieke en nationale doeleinden en voor een vermenging van nationalisme en kerk-zijn.

In de dialogen met de Rooms-Katholieke Kerk en met de verschillende protestantse kerken speelt het Patriarchaat van Constantinopel een belangrijke rol. Tevens tracht het de Orthodoxe Kerk van Griekenland, die deze dialogen slechts met grote aarzeling aangegaan is en bij de resultaten ervan bijna voortdurend een voorbehoud maakt, bij de oecumenische beweging betrokken te houden. Tijdens de Achtste Assemblee van de Wereldraad van Kerken in december 1998 te Harare, Zimbabwe, namen de vertegenwoordigers van de Kerk van Griekenland niet aan de gemeenschappelijke liturgische vieringen deel en beperkten zij zich tot passieve deelname aan de plenaire vergaderingen. De delega-

³³ Volgens François Thual gaat het hier om de spanning tussen *hellénisme* en *grécité*: het Patriarchaat van Constantinopel staat voor het universele hellenisme en de Kerk van Griekenland belichaamt de beperkte Griekse natie-staat. Zie zijn boek *Repères internationaux: L'événement au crible de la géopolitique*, Parijs 1997, pp. 93-95.

³⁴ Deze term betekent zowel vergadering als liturgische bijeenkomst.

³⁵ *Orthodoxia*, 2 (1995), pp. 366-374, op p. 367. Zie ook *Istina*, 41 (1996), pp. 171-180; *Oekumenisches Forum*, 19 (1996), pp. 289-296; *Het Christelijk Oosten*, 48 (1996), 109-116, op pp. 113-114.

tie van Constantinopel daarentegen participeerde wel actief aan de assemblee.³⁶ Ook in de interreligieuze dialoog, vooral die met de islam en met het jodendom, hebben Constantinopolitaanse hiërarchen en theologen een wezenlijk aandeel.³⁷

Een laatste voorbeeld betreft de Orthodoxe Academie van Kreta, die zich in het bisdom Kisamos en Selinos bevindt. Deze academie biedt onder andere veelzijdige programma's over de rol van de orthodoxie in de moderne wereld aan, over de plaats van vrouwen binnen de kerk en over de bescherming van de natuur. Contacten met niet-orthodoxe gelovigen worden er gestimuleerd. Een van de stafleden is een protestantse theoloog. Men kan zich moeilijk voorstellen dat zo'n instituut binnen de Kerk van Griekenland zou kunnen bestaan (overigens evenmin in enkele andere Kretenzische diocesen).

Het zijn met name meerdere in de westerse 'diaspora' wonende orthodoxe theologen die een te nauwe band tussen nationale identiteit en orthodoxie en het gevaar van een huwelijk tussen de orthodoxe religie en nationalistische stromingen aan de kaak stellen. Naast vooraanstaande Russisch-Amerikaanse theologen, zoals John Meyendorff, Alexander Schmemmann en Georges Florovsky, zijn dat ook godgeleerden en hiërarchen van het Patriarchaat van Constantinopel in West-Europa en Noord-Amerika. Bij wijze van voorbeeld valt Kallistos Ware, hulpbisschop in Groot-Britannië, te noemen. In zijn bekende boek *The Orthodox Church* betoogt hij dat door de nauwe binding van het Griekse, het Russische of het Servische volk met de Orthodoxe Kerk het nationale element in het geloof is gaan domineren en de universele dimensie van de orthodoxie zoek geraakt is. Een symptoom daarvan is volgens hem het gescheiden naast elkaar bestaan in het Westen van Grieks-orthodoxe en andere orthodoxe hiërarchieën.³⁸

De nauwe en complexe band tussen religie en nationale identiteit, tussen religie en nationalisme, zelfs tussen religie en agressief nationalisme, die zich gedurende eeuwen gevormd heeft, kan echter niet zo maar afgebouwd worden. Dit afbouwen wordt nog verder bemoeilijkt omdat het bij deze band om collectieve denkbepelden en voorstellingen gaat, die dikwijls vaag en niet precies omschreven zijn, maar verbonden met de mythen, zelfs heel de cultuur van een volk. Het gaat hier tevens om grote vragen naar de eigen identiteit zoals: wie zijn

³⁶ B. Groen, 'De deelname van de orthodoxe kerken aan de assemblee van de Wereldraad van Kerken in Harare', *Het Christelijk Oosten*, 51 (1999), pp. 19-68.

³⁷ Zie o.m. *Orthodoxia*, 4 (1997), pp. 271-283; 347-358; 5 (1998), pp. 102-107; *Service Orthodoxe de Presse*, nr. 235 (februari 1999), pp. 8-9.

³⁸ T. Ware, *The Orthodox Church*, pp. 77; 89; 174-175; 191. De co-existentie van verschillende orthodoxe hiërarchieën in de 'diaspora' wordt ook door de Griekse theoloog Ióannēs Karmirēs aan de kaak gesteld in zijn artikel 'Nationalism in the Orthodox Church', *The Greek Orthodox Theological Review*, 26 (1981), pp. 171-184.

wij, Grieken, Russen, orthodoxen? Waar ligt onze toekomst? Ligt zij bij het Westen of dienen wij slechts terug te keren tot de bronnen van onze eigen traditie? Verder spelen hier sociaal-economische factoren een grote rol, zoals maatschappelijke moderniseringsprocessen, gevoelens van achterstelling en armoede. Pas als in deze sectoren wezenlijke vooruitgang geboekt wordt, kunnen ook de negatieve gevolgen van een te ver doorgevoerde verbinding tussen religie en nationaal gevoelen minder worden.

Bert GROEN